

УДК 636.9.082(091)

БОРОДАЙ

Ірина Сергіївна,

канд. іст. наук, пров. наук. співр.

Інститут розведення і генетики тварин

УААН

(с. Чубинське)

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК НАУКОВИХ ОСНОВ БДЖІЛЬНИЦТВА В УКРАЇНІ

Висвітлено теоретико-методологічні та науково-організаційні аспекти розвитку бджільництва в Україні. Охарактеризовано основні вітчизняні породи бджіл, узагальнено напрями селекції з їхнього подальшого удосконалення та збереження.

Освещены теоретико-методологические и научно-организационные аспекты развития пчеловодства в Украине. Дана характеристика основных отечественных пород пчел, обобщены направления селекции с их дальнейшего усовершенствования и сохранения.

The theoretical, methodological and scientific-organizational aspects of Ukraine beekeeping development are stated. The characteristic of the basic domestic breeds of bees are given, the directions of selection from their further improvement and preservation are generalized.

Постановка проблеми. Україна є однією із провідних країн світу, що мають розвинене бджільництво. Його розвиток був забезпечений сприятливими природно-кліматичними умовами, достатком медоносів у лісах, луках і степах, що сприяло одержанню високоякісного меду різних ботанічних сортів та інших цінних продуктів бджолиного гнізда. Іншим фактором досягнутого поступу були активні пошуки вітчизняних учених у напрямі розробки та запровадження ефективних методів розведення місцевих популяцій бджіл. Сторінкою державності України є її світове визнання як батьківщини культурного бджільництва, заснованого працею основоположника прогресивних ідей, піонера в даній галузі П.І. Прокоповича. Україна дала світові й інших відомих

учених-бджолярів: І.І. Корабльова, В.Ю. Шимановського, В.Ф. Ващенко, О.Х. Андріяшева, В.А. Нестерводського. На сучасному етапі розбудова вітчизняного бджільництва та заповнення своєї ніші в сталому загальноєвропейському господарчому комплексі не можливі без творчого переосмислення історичного досвіду, накопиченого кількома поколіннями вчених, які заклали міцний фундамент його розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останнє десятиріччя питання розвитку вітчизняного бджільництва були досить детально розглянуті в наукових працях В.П. Поліщука, В.Т. Скуратівського та інших учених [5, 7, 8]. Проте автори не ставили за мету розкрити весь комплекс факторів розвитку бджільництва, що перетиналися на різних історичних щаблях, не запропонували його періодизації.

Завдання даної статті полягає в узагальненні теоретико-методологічних та науково-організаційних чинників розвитку бджільництва в Україні, його періодизації та комплексній оцінці внеску вітчизняних учених. Аналіз результатів їхнього багаторічного пошуку сприятиме історичній реконструкції маловідомих сторінок зоотехнічної науки, висвітленню механізму функціонування наукових інституцій.

Виклад основного матеріалу. Історія вітчизняного бджільництва своїм корінням сягає сивої давнини і охоплює кілька етапів. На етапі його зародження, який часто називають «диким» бджільництвом, наші пращури полювали на бджіл (розшукували в лісах їхні житла і вибирали з них стільники з медом). Лише згодом почали залишати корма на зиму, розчищати старі дупла та робити нові. Так з'явилося бортьове бджільництво (бортництво), яке набуло значення національного промислу. За феодального строю з його натуральним господарством мед і віск стали обов'язковою складовою данин, обмінів, подарунків, податків. Продукти бджільництва також відігравали важливу роль у зовнішній та внутрішній торгівлі, проведенні культових обрядів. Інтереси бортників охоронялися законом, зокрема «Руською правдою» Ярослава Мудрого за порчу бортів було передбачено великий штраф, а «Литовським

статутом» – смертну кару [16]. З середини XIV ст. почали майструвати штучні борті (колоди, дуплянки), які підвішували на деревах. Невдовзі їх стали розміщувати на вирубаних у лісі галявинах, що поклало початок колодному бджільництву (пасічництву). Принагідно відмітити, що в лісах Волині, на півночі Чернігівщини та Київщини бортництво існувало до початку XX ст.

З поширенням кріпацтва та розорюванням цілинних степів бджільництво занепадає, до того ж експорт меду значно підриває цукроваріння. Проте ще й на початку XVI ст. з України вивозилося чимало меду та воску. За свідченням Т. Юрченка у 1510 р. лише через Краківську митницю було вивезено 707 діжок меду та 15716 каменів воску, у 1533 р. – відповідно 650 і 9840 [16].

Відродження галузі та її перехід на більш прогресивний шабель – раціональне бджільництво – були започатковані видатним українським пасічником П. І. Прокоповичем. Його зусиллями в 1814 р. вперше винайдено і сконструйовано рамковий вулик, роздільники для рамок та решітку для ізоляції маток. Це дало змогу вперше в історії бджільництва за допомогою пересувних рамок здійснювати раціональний догляд за бджолами, не знищуючи комах та їхній приплід. Петро Іванович приділяв значну увагу питанням організації промислового бджільництва, поліпшення та раціонального використання його кормової бази, удосконалення наукової термінології з бджільництва. Основною його заслугою було відкриття в 1828 р. в с. Митченки Чернігівської губернії першої в Російській імперії та Європі школи бджільництва, яку в 1830 р. було переведено в с. Пальчики. Впродовж 52 років (23 – за життя її фундатора) школою було підготовлено близько 1000 фахівців, які працювали не тільки в Україні, а й у Росії, Білорусії та інших зарубіжних країнах [5]. Працею всього життя П. І. Прокоповича стали «Записки про бджільництво», що склалися із 12 частин і представляли собою енциклопедію теоретичного та практичного бджільництва. На жаль, після смерті рукопис, як і вся епістолярна спадщина невтомного бджоляра, були знищені.

Єдиними інституціями, що підтримували Петра Івановича були Московське товариство сільського господарства та Імператорське вільне

економічне товариство. Перше нагородило його золотою та срібною медалями, а згодом і орденом Святого Володимира IV ступеня. Друге обрало дійсним членом із врученням золотої медалі та членом-кореспондентом Ученого Комітету Міністерства державних маєтностей.

Діяльність П. І. Прокоповича стала поштовхом для інтенсифікації галузі на промисловій основі, розвитку селекційно-племінної роботи, підготовки фахівців. На Чернігівщині продовжували працювати такі його послідовники, корифеї вітчизняного бджільництва, як С. І. Пономарьов, Я. О. Костенецький, О. І. Покорський-Жоравко, М. Цвін та ін. Його справу також продовжив син, наступник у керівництві школою С. П. Великдан. Школа, як і раніше, залишалася продуцентом наукових знань з бджільництва, за якими зверталися сотні бажаючих із усіх куточків країни. Під час святкування 50-річного ювілею школи уряд нагородив С. П. Великдана Орденом святого Володимира IV ступеня, а Імператорське вільне економічне товариство обрало членом-кореспондентом. Утім, з часом центр передових знань з бджільництва було штучно перенесено на Московщину. Систематичні клопотання С. П. Великдана щодо хоча б незначної матеріальної підтримки школи з боку державних інстанцій були відхилені і на 52 році вона припинила своє існування [6].

До перших освітніх осередків у галузі бджільництва слід також віднести засновану ще в 1797 р. М. Куральтом у Львові приватну школу, яка згодом отримала статус державної. Під час навчання у Львівському університеті її закінчив відомий діяч у галузі бджільництва М. М. Вітвицький (автор скляного та дзвіноподібного вуликів). Піднесенню бджільництва на західних землях також сприяла заснована в 1850 р. в Галичині Ю. Любінецьким (ще одним наступником П. І. Прокоповича) пасічницька школа. У 1891 р. школу садівництва, городництва та бджільництва було відкрито в Катеринославі, а в 1893 р. – учбово-показову пасіку в м. Умань при сільськогосподарській школі [5].

Досвід наукового ведення бджільництва поступово накопичувався. Друкувалися перші книги, це передусім «Народное пчеловодство» (1829)

М. М. Вітвицького, опубліковане у Варшаві польською мовою, а також російською мовою цього ж автора «Практическое пчеловодство или правила для любителей пчел, извлеченные из долговременного опыта, с объяснением вновь усовершенствованных ульев» (1835), «Практические наставления в пчеловодстве» (1849) С. І. Пономарьова, «Пасечник или опытное пчеловодство в южной полосе России» (1871) П. Білецького-Носенка, «Малороссийское дупляночное пчеловодство» (1877) А. Юшкова. Однак вони залишалися недоступними для більшості українців, оскільки російський уряд не дозволяв засновувати й друкувати часописи та книги в Україні рідною мовою. Лише в 1855 р. у Львові було видано першу книгу з бджільництва українською мовою (автор О. Трещаківський). Через 51 рік (в 1906 р.) у Києві виходить перший спеціалізований журнал – «Українське бджільництво» за редакцією Є. Архипенка, якого по праву вважають основоположником української періодики з бджільництва. Згодом у Тернополі заснують часопис «Український пасічник», який двічі відроджувався і нині видається у Львові. До перших видань з бджільництва слід також віднести журнал «Пасічник», який видавали в Прилуках з 1925 р. [9].

На становлення наукових основ у бджільництві певний вплив здійснили сільськогосподарські виставки. Вже на виставках 1871, 1880, 1883, 1888 рр. у Києві, 1880 р. у Катеринославі й Харкові, 1881-1884 рр. в Одесі, 1886 р. в Полтаві, 1887 р. в Харкові організуються відділи пасічництва. Перша спеціалізована виставка бджільництва відбулася в Чернігові у 1887 р.

Розвитку наукових основ бджільництва також сприяла діяльність товариств, а згодом – спілок та кооперативів. Об'єднуючи власні кошти, їх члени засновували журнали, видавали різноманітну літературу, а також організували курси, навчальні та показові пасіки й музеї, виставки, публічні читання тощо. Перше товариство пасічників в Україні було засноване в 1868 р. в Коломиї (Галичина) О. І. Наумовичем. У 1893 р. товариства бджільництва відкривають у Харкові, а в 1896 р. за ініціативи О. Х. Андріяшева заснують Південно-російське товариство бджільництва у Києві. Очолюючи його, він

також редагував журнали «Листок пчеловода», «Ежегодник пчеловода», «Труды Южно-русского общества», був автором низки книг і брошур, зокрема таких, як «Руководство к разумному пчеловодству» (1888), «Беседы по пчеловодству для народного чтения» (1887), «Упрощенное пчеловодство в рамочных ульях и в дуплянках» (1898), «Правильное пчеловодное хозяйство» (1899), «Руководство для пасечников» (1903).

У 1899 р. товариства бджільництва відкриваються у Катеринославі, у 1903 р. – у Полтаві, у 1908 р. – в Одесі, а згодом майже в усіх містах України. Для координації цієї роботи ще в 1849 р. при Московському товаристві сільського господарства формують комітет бджільництва, у Києві аналогічний орган вдалося створити лише в 1875 р. [16]. Серед перших кооперативних товариств – «Трудова пасіка» (1908), «Всеукраїнський пасічницький кооперативний союз» (1918). Активну діяльність в Україні також розгорнув кооператив «Рій», заснований у 1926 р. у Львові.

Певний вплив на розвиток бджільництва здійснили сільськогосподарські, природничо-історичні та краєзнавчі музеї, які, діючи при підтримці земств, відкривали у своєму складі відповідні секції. Зокрема секції бджільництва були відкриті при природничо-історичних музеях Полтавської, Симферопольської, Херсонської та Таврійської губерній. На початку ХХ ст. сільськогосподарські музеї функціонували в Катеринославській (7!), Чернігівській (2) та Харківській губерніях. У деяких із них земства разом з департаментом землеробства утримували інструкторів з бджільництва, діяльність яких полягала у наданні консультацій, влаштуванні курсів, читань, бесід та демонстративних робіт із бджолами, лікуванні захворювань, поширенні літератури, а також веденні статистичних даних у цій галузі [10].

На цей час викладання бджільництва як обов'язкової дисципліни впроваджується у багатьох навчальних закладах, зокрема школах землеробства та садівництва, учительських семінаріях, народних школах. У 1894 р. курси бджільництва було відкрито при Уманському середньому училищі садівництва і землеробства. Вони набули значної популярності завдяки діяльності

професора І. І. Корабльова. Невтомний організатор і знавець бджільництва, автор низки книг, які видавалися російською та українською мовами, тривалий час обіймав посаду спеціаліста департаменту землеробства і бджільництва Полтавської губернії. Він ознайомився з його станом у Полтавській, Харківській, Чернігівській та інших губерніях, розробив план розвитку галузі для всієї України. І. І. Корабльов завідував пасікою, яку неодноразово відзначали дипломами та медалями на Всеросійських і обласних виставках, а також музеєм, де вдалося зібрати різноманітний інвентар, конструкції вуликів, гербарій медоносних рослин.

Спеціальну бджільничу школу в Києві було організовано в 1897 р. О. Х. Андріяшевим, яку згодом перевели до Боярки. У її влаштування він вклав усі особисті заощадження і передав у її власність пасіку. З Боярською школою пов'язана діяльність ще двох відомих діячів у даній галузі – В. Ф. Ващенко та В. Ю. Шимановського. Перший увійшов в історію бджільництва як автор конструкції вулика, відзначеного в 1882 р. срібною медаллю Київської обласної виставки, та методу пасічникування. Другим проведено низку дослідів із утримання та зимівлі бджіл, результати яких опубліковано в книзі «Методы пчеловоджения, применяемые в России и на Западе с целью увеличения доходности в рамочных и неразборных ульях» (1916). Її було тричі видано на батьківщині та переведено на європейські мови [3].

Після першої світової війни й революції бджільництво в Україні занепало. Не зважаючи на те, що від часу винаходу рамочного вулика пройшло більш ніж сто років, 62% господарств традиційно розводили бджіл у колодах та дуплянках. Запровадженню прийомів раціонального бджільництва, розгортанню цілеспрямованої роботи з організації державних пасік сприяло проведення 19–22 жовтня 1917 р. першого Всеукраїнського з'їзду бджільництва. Координації всієї роботи також слугувало створення відділу бджільництва при Центральній сільськогосподарській секції Наркомзему УРСР. Його зусиллями в окремих господарів було реквізовано до 20% колод із сім'ями бджіл, натомість за кожні дві колоди з сім'єю давали 1 рамочний вулик [11, 13].

Значною подією було відкриття в 1920 р. Української дослідної станції бджільництва (м. Мерефа поблизу Харкова), яка тривалий час виконувала функцію головного науково-методичного центру в даній галузі. Значний внесок до її становлення здійснив її директор – С. О. Розов, який особливе місце відводив питанням організації промислових пасік, порівняльній оцінці зимівлі бджіл залежно від способу їхнього утримання, віку, впливу довжини хоботка на кількість медозбору тощо. Він є розробником методики досліджень з питань запилення сільськогосподарських культур і автором низки книг, зокрема «Організації промислових пасік у колгоспах» (1930) та підручників з бджільництва.

Яскравою сторінкою в історії бджільництва України є науково-дослідна й навчальна робота, започаткована в 1922 р. на Голосіївській пасіці при кафедрі тваринництва колишнього Київського сільськогосподарського інституту відомим ученим і педагогом В. А. Нестерводським. У 1926 р. він опублікував підручник «Пасіка», у якому узагальнив результати проведених ним науково-виробничих дослідів. Завдяки його наполегливій творчій діяльності як завідувача пасіки та викладача у 1925 р. за рішенням Всеукраїнського з'їзду діячів бджільництва її було перетворено на навчально-дослідну й підпорядковано Харківській обласній дослідній станції бджільництва [4].

На початку 20-х років ХХ ст. пересічний розмір пасік в Україні був ще невеликим – 5-6 вуликів на 1 пасіку, що було свідченням тенденції їхнього роздрібнення, зведення галузі до споживчо-аматорської форми. Тому основним завданням наступного етапу, який часто називають промисловим бджільництвом, було створення крупних пасік промислового значення. У зв'язку з цим у травні 1925 р. при Сільськогосподарському науковому комітеті відбулася нарада діячів українського пасічництва, котра утворила Всеукраїнське бюро у цій галузі [11, 14].

На Всеукраїнській нараді з бджільництва, що відбулася в Києві 25–27 жовтня 1928 р., намічено ряд конкретних заходів з його піднесення. Зокрема в доповідях С. О. Розова та Я. О. Вишневецького «Про стан та перспективи

розвитку пасічництва в Україні та агрокультурне обслуговування» особливе значення приділялося зростанню рівня науково-дослідної роботи [11].

У 20–30-х роках виходить вже чимало галузевих видань українською мовою, зокрема журнали «Вісник Пасічництва», «Голос Пасічника», «Пасічник», «Пасічничка Старовина», «Пасічник-Колгоспник», «Колгоспне Бджільництво». На цей час досвід ведення раціонального бджільництва розповсюджують Боярська школа бджільництва, Голосіївська науково-дослідна пасіка, Уманський сільськогосподарський інститут, Полтавський музей при сільськогосподарській школі, а також відділ бджільництва при сільськогосподарському музеї в Києві.

У період між двома світовими війнами було відновлено товариство «Сільський господар» з бджільничою секцією, де працювали Є. Архипенко (редагував журнал «Українське пасічництво», організував кооперативу «Рій» у 1926 р. у Львові), М. Боровський (референт пасічництва і редактор відновленого журналу «Український Пасічник», директор кооперативи «Рій») та ін. У 1930 р. організовано Подільську Пасічничу Спілку в Тернополі. На заході України навчальну й дослідну роботу здійснювали Союз Підкарпатських Пчолярів, товариства «Рій» та «Пчолка», які видавали журнали «Підкарпатське Пчолярство» і «Пчолка», ряд підручників з бджільництва.

Друга світова війна принесла нечувану руйнацію бджільництву України. Так, якщо в 1939 р. в країні було 1 290 000 вуликів, то за офіційними даними в 1948 р. лишилося тільки 20 000 пасік із загальним числом вуликів понад 500 000.

Відновленню галузі сприяло відкриття в 1945 р. при Київському сільськогосподарському інституті кафедри бджільництва, якою завідував В.А. Нестерводський. Він доклав чимало зусиль до організації пасік у великих державних господарствах, піднесення племінної справи, проведення виробничих дослідів. Повсякчас переконливо доводив доцільність і переваги чистопородного розведення українських степових бджіл. На цьому етапі ним написано низку монографій, серед яких найвідоміші «Зимівля бджіл» (1952),

«Як одержати більше меду і воску» (1950), «Організація пасік і догляд за бджолами» (1966). Цими книгами користувалося не одне покоління фахівців.

У 1948 р. кафедру бджільництва Київського сільськогосподарського інституту як самостійну одиницю було ліквідовано. Викладання курсу тривало на кафедрі тваринництва, а наукова робота на Голосіївській дослідній пасіці. Кафедру бджільництва у складі зооінженерного факультету Національного аграрного університету було відновлено лише в 1988 р. У знак визнання заслуг її фундатора В. А. Нестерводського вона носить його ім'я. До 2000 р. завідування кафедрою здійснював його учень, доктор сільськогосподарських наук, академік АН ВШ В.П. Поліщук. Учений здійснює комплекс досліджень з селекції та репродукції бджіл української степової породи, очолює експертизу досліджень з бджільництва в Україні, керує підготовкою науково-педагогічних кадрів. Його зусиллями обґрунтовано необхідність підвищення комплексної продуктивності бджолиних сімей, охорони медоносної бджоли як важливої частки екології.

Ряд пріоритетних досліджень проведено вченими Української дослідної станції бджільництва. Зокрема розроблено методи утримання бджіл у вуликах-лежаках з використанням маток-помічниць, поліпшення якості бджолиних маток подвійним перенесенням личинок на маточне молочко, використання сімей-помісей 1-го покоління від схрещування маток кавказьких з трутнями українських бджіл. Розроблено способи поліпшення господарськи корисних ознак місцевих бджіл доббором та розведенням помісей, основи породного районування бджіл відповідно до зон України та організації спеціальних господарств з виведення маток тощо. Станцією започатковано видавництво міжвідомчого тематичного наукового збірника «Бджільництво» [15, 1].

У червні 1989 р. на базі дослідної станції бджільництва створено Український науково-дослідний технологічний інститут бджільництва. Вшановуючи пам'ять великого українського вченого, основоположника наукового бджільництва, в квітні 1992 р. його перейменовано на Інститут бджільництва ім. П. І. Прокоповича в складі УААН. У червні 2005 р. згідно з

Указом Президента України інституту надано статус Національного наукового центру, який здійснює науково-методичне керівництво та координацію наукових досліджень, що проводяться організаціями, установами та навчальними закладами у даній галузі.

Основними напрямками досліджень Національного наукового центру «Інститут бджільництва ім. П. І. Прокоповича» є: 1) поліпшення існуючих порід і створення нових породних груп, типів та ліній медоносних бджіл із застосуванням ефективних методів селекції; 2) розробка інтенсивних технологій бджоловедення, переробки та використання бджолопродуктів у галузі; 3) оптимізація методів профілактики і боротьби з хворобами та шкідниками бджіл; 4) удосконалення технологій використання бджіл для запилення ентомофільних сільськогосподарських культур; 5) дослідження з питань економіки галузі бджільництва тощо.

Творчим колективом інституту створено декілька високопродуктивних типів українських степових та карпатських бджіл. Вони вирізняються підвищеним рівнем медо- та воскопродуктивності, добре зимують, активно відбудовують вощину, малорійливі. Розроблено також ряд високоефективних технологій та методів, зокрема технологію одержання, кріоконсервації та довгострокового зберігання сперми трутнів для використання її в селекційному процесі; безвідходну технологію утримання бджолиних сімей в умовах закритого ґрунту, застосування якої дає змогу підвищити ефективність утримання та використання бджіл у теплицях на 15%; нетермічний метод знезараження вощини від збудників гнильцевих та грибкових захворювань тощо.

Наразі під керівництвом Національного наукового центру „Інститут бджільництва ім. П.І. Прокоповича”, наукове забезпечення галузі здійснюють спеціалізовані кафедри бджільництва Національного університету біоресурсів і природокористування України та Львівської національної академії ветеринарної медицини ім. С. З. Гжицького, а також кафедри інших вищих навчальних закладів сільськогосподарського спрямування. Основні напрями

наукових розробок – селекційно-племінна робота з породами бджіл, технологія виробництва продуктів бджільництва, апітерапія, ветеринарне забезпечення. Репродукція племінного матеріалу здійснюється на 4 плембджолозаводах, а також на племпасіках та плембджолорозплідниках.

Слід відмітити, що активна господарська діяльність людини та біологічні особливості медоносної бджоли поставили під загрозу саме існування унікального генофонду аборигенних порід в Україні. Широке використання в минулому кавказьких рас бджіл призвело до безконтрольного схрещування їх з місцевими породами. Не завжди вдале районування та труднощі, пов'язані з його контролем, зумовили запліднення маток трутнями невідомого походження. Така ситуація стала причиною строкатості ареалу поширення української степової породи, відсутності відомостей щодо наявності та поширення поліської породи бджіл. Згідно зі сформованою в Україні концепцією племінного бджільництва на сучасному етапі здійснюють орієнтацію на чистопородне розведення української степової і карпатської порід та відновлення поліської популяції, адже саме аборигенні породи мають унікальні властивості оптимального пристосування до своєрідних умов місцевості їх проживання. Для втілення цієї концепції в життя Інститутом бджільництва розроблено програму селекції у бджільництві на 1998–2010 рр., одним із головних завдань якої є активізація діяльності генетичного і генофондового банків медоносних бджіл та застосування інструментального осіменіння бджолиних маток [2].

Висновки. 1. Історія вітчизняного бджільництва охоплює кілька етапів: дике, бортьове (бортництво), колодне (пасічництво), раціональне або наукове, промислове бджільництво. На початкових етапах розвиток вітчизняного бджільництва був забезпечений дією природно-кліматичних умов, з XIX ст. домінуючий вплив здійснювали науково-організаційні та теретико-методологічні фактори. Сторінкою державності України є її світове визнання як батьківщини культурного бджільництва, заснованого працею основоположника прогресивних ідей, піонера в даній галузі П.І. Прокоповича. Україна дала

світові й інших відомих учених у цій галузі: І.І. Корабльова, В.Ю. Шимановського, В.Ф. Ващенко, О.Х. Андріяшева, В.А. Нестерводського та ін.

2. Широкий комплекс досліджень у напрямі поліпшення господарськи корисних якостей місцевих популяцій бджіл був проведений науково-дослідними установами. На початку 20-х років роль головного науково-методичного та координуючого центру було покладено на Українську дослідну станцію бджільництва. Наразі цю функцію виконує утворений на її базі Національний науковий центр «Інститут бджільництва ім. П. І. Прокоповича». Наукове забезпечення галузі також здійснюють спеціалізовані кафедри бджільництва Національного університету біоресурсів і природокористування України, Львівської національної академії ветеринарної медицини ім. С.З. Гжицького та кафедри інших вищих сільськогосподарських навчальних закладів.

Список використаної літератури

1. *Бойко О. А.* Деякі підсумки роботи Української дослідної станції бджільництва за 50 років / О. А. Бойко // Бджільництво : респ. міжвід. тем. наук. зб. – Вип. 8. – К. : Урожай, 1972. – С. 3–6.

2. *Збереження* генофонду місцевих порід медоносною бджолою в Україні / В. С. Качура, А. О. Мелешко, В. М. Войтенко та ін. // Генетика та селекція на межі тисячоліть. – К., 2004. – С. 408–413.

3. *Курочкин А. Я.* Исторический очерк пчеловодства с биографией деятелей по пчеловодству / А. Я. Курочкин. – М., 1991. – 116 с.

4. *Нестерводський, В.* Голосіївська дослідна пасіка та її праця / В. Нестерводський // Записки Київського сільськогосподарського інституту. – Т. 3. – К., 1927. – С. 199–232.

5. *Поліщук В.* Пасічницька освіта і розвиток бджільництва в Україні / В. Поліщук // Науковий вісник / АН ВШУ. – № 3(29). – К., 2005. – С. 3–9.– (Аграрні науки).

6. *Різниченко В. С.* Великдан (сторінка з історії українського пасішництва) / В. С. Різниченко. – К., 1925. – 15 с.

7. *Скуратівський, В.* Кухоль меду / В. Скуратівський. – Львів, 2000. – 302 с.

8. *Скуратівський В. Т.* «Я вас бджоло, благословляю...» / В.Т. Скуратівський. – К. : Техніка, 2005. – 318 с.

9. *Сов`як П.* Українська пасічницька література від часу її становлення до початку Першої світової війни / П. Сов`як // Український пасічник. – № 1. – Львів, 2004. – С. 41–43.

10. *Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным 1910 г)* / сост. под ред. В. В. Морачевского. – Вып. 12, ч. 2. – СПб., 1912. – 102 с.

11. *ЦДАВО України.* – Ф. 559. – Оп. 1. – Спр. 148. – 60 арк.

12. *Там само.* – Ф. 27. – Оп. 8. – Спр. 943. – 76 арк.

13. *Там само.* – Ф. 27. – оп. 2. – Спр. 357. – 228 арк.

14. *Там само.* – Ф. 27. – Оп. 6. – Спр. 420. – 505 арк.

15. *Там само.* – Ф. 27. – Оп. 21. – Спр. 257. – 486 арк.

16. *Юрченко, Тодось.* Короткий нарис історії українського пасічництва / Тодось Юрченко. – Прилуки, 1926. – 46 с.